

A „KIVONULÁS, TILTAKOZÁS, HŰSÉG” KONCEPCIÓ ÉS A „KAPITALIZMUS VÁLTOZATAI” ELMÉLET KÖZTI KAPCSOLAT

Tanulmányunkban az Albert O. Hirschman által kialakított „kivonulás, tiltakozás, hűség” koncepció metaelméleti felhasználásával a „kapitalizmus változatai” elméletet vesszük bírálat alá. Egyrészt arra mutatunk rá, hogy már a különböző piacgazdasági modellek tipologizálásához használt vállalatelméleti dimenziójú elemzések is építkeznek a Hirschman-trilemmából, másrészt arra hívjuk fel a figyelmet, hogy olyan sajátos eszközzel van szó, amely a tőke- és munkaerő-piaci folyamatok elemzésére támaszkodva új perspektívát is kínál a kapitalista gazdaságok komparatív vizsgálatához. A dolgozat terjedelmi okokból az empirikus kutatásokat megalapozó elméleti alapozásra szorítkozik.

BEVEZETÉS

A piacgazdaságok különböző típusainak vizsgálatok módszertana, elemzési fókusza jelentős átalakuláson ment át az elmúlt fél évszázad során. Összességében elkülöníthető egy *állami szerepet* kutató [pl. Gerschenkron, 1962], egy a *társadalmi szereplők* hatását vizsgáló [pl. Katzenstein, 1985], és egy *vállalatközpontú* irányzat [pl. Hall–Soskice, 2001a], amelyek közül az 1990-es évek vége óta alapvetően az utóbbi vált meghatározó súlyúvá a közgazdasági irodalomban.

Dolgozatunkban arra világítunk rá, hogy a vállalatcentrikus, ún. „kapitalizmus változatai” (Varieties of Capitalism – VoC) teória felépítése a hirschmani „kivonulás, tiltakozás, hűség” (Exit, Voice, and Loyalty – EVL) koncepcióra támaszkodik, mivel ez a tény viszonylag kisebb hangsúlyt kap az irodalomban. Írásunk másik célja az, hogy a Hirschman által kialakított gondolati keretre támaszkodva munkaerő-piaci és tőkepiaci oldalról is felvázoljunk egy vizsgálati módszert a kapitalizmusváltozatok elemzéséhez. A két elmélet mélyebb kritikája helyett a köztük lévő kapcsolatra és a további összefüggések lehetőségeire koncentrálnunk.

1. A „KAPITALIZMUS VÁLTOZATAI” ELMÉLET DIÓHÉJBAN

A komparatív kapitalizmus irodalmán belül a szűken értelmezett „kapitalizmus változatai” elmélet központi munkájának Hall és Soskice [2001b] azonos című tanulmánykötete tekinthető. Hall és Soskice [2001a] azt elemezték, hogy hogyan viselkednek a vállalatok az érintettjeikkel, s a kapcsolatok alapján milyen makroszintű gazdasági modellt bontakozik ki.

A tanulmány a TÁMOP-4.2.2.B-10/1-2010-0023 projekt keretében készült.

Megköszönöm Gedeon Péter, Hámori Balázs, Szántó Zoltán, Farkas Beáta, Benczes István, Mészáros Ádám, Mikešy Álmos, Szabó-Lovas Barbara hasznos megjegyzéseit, valamint a Szajp Szabolcstól és Pál-völgyi Balázstól kapott inspirációt a munkához.

Öt dimenziót – a pénzügyi rendszert, a vállalatirányítást, a vállalatközi kapcsolatokat, az innovációt és a képzés-oktatást – vizsgáltak részletesebben,¹ s ezek alapján két gazdasági alaptípust különböztettek meg: egyrészt a *liberális piacgazdaságok* modelljét (liberal market economies – LMEs), ahova többek között az Egyesült Államok, Nagy-Britannia tartozik, másrészt a *koordinált piacgazdaságokat* (coordinated market economies – CMEs), amelynek klasszikus példája Németország. A két variáns alapvonásait analitikusan, dichotóm módon, s nem történeti áttekintés alapján definiálták, ami lényegében hasonlít a komparatív rendszerek gazdaságtanában a kapitalizmus és a szocializmus összehasonlítása során alkalmazott „szembeállítós megközelítési módhoz” [Szentés 2003: 392]. Az LME-modell fő vonásai: rövid távú forrásokra épülő vállalati finanszírozás, amely tipikusan a tőkepiacot jelenti; liberalizált munkaerőpiac; általános készségeket fejlesztő oktatási rendszer; vállalatok közti intenzív verseny. A CME típus jellemzői közé tartoznak ezzel szemben a hosszabb lejáratú finanszírozási formák, azaz a bankrendszer kiemelt szerepe, a munkaadók és munkavállalók közti egyeztetések, az erős szakképesítést nyújtó oktatási rendszer, valamint a vállalatok közti K+F együttműködések. Hall és Gingerich [2001] a vegyes intézményi országokat (pl. Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Portugália) a köztes kategóriába sorolják, s a csoportot kevert piacgazdaságoknak (mixed market economies – MMEs) nevezik.

A koncepció egyik központi eleme az *institucionális komplementaritás*, ami alatt az értendő, hogy egy modellen belül az intézmények egymással függőségi viszonyban vannak, az egyik intézménytípus a gazdaság többi dimenziójában meghatározott intézménytípusok megerősödésének kedvez. A CME esetében a hosszabb lejáratú forrásokhoz való hozzáférés lehetővé teszi a vállalatok között a verseny helyett/mellett az együttműködést, a munkaerő-állomány mélyebb szintű (iparág-, ill. vállalatspecifikus) képzését. A kevésbé konvertálható tudással rendelkező munkavállalók az intenzív munkaerő-piaci fluktuáció helyett a tartós munkavállalásban érdekeltek, akár csak a jelentős szakismeretekre igényt tartó vállalati menedzsment, ami a munkaadók és munkavállalók közti egyeztetéseknek kedvez, míg a modell életképességét a hosszabb távú innovációra való ösztönzés biztosítja. Ezzel szemben az LME-modellben a rövidebb távon forrásokat biztosító részvénytőkepiac a gyors vállalati újításoknak kedvez, ami élezi a vállalatok közti versenyt, s rugalmasságot követel meg tőlük, így azok a flexibilis munkaerő-piaci szabályozás felé nyitottak, s széles alapkészségekkel rendelkező munkaerőt keresnek elsősorban, a munkavállalók is rugalmasabbak, és sokrétű alapképzettségükre támaszkodva könnyebben és bátrabban mozognak a liberalizált munkaerőpiacon az egyes álláshelyek között.

A komplementaritás egyik következménye az *institucionális útfüggőség*, s az intézmények közti kapcsolat magyarázatot ad arra, miért változnak maguk az intézmények. A komplementaritás feltevésnek eleget téve egy gazdaságon belül a különböző dimenziókban lévő intézmények között vagy az előbb bemutatott *harmónia* van, ami az ideáltípusú gazdaságok (USA, illetve Németország) jellemzője, vagy amennyiben köztes helyzetű egy gazdaság (azaz nem mutatható ki az intézmények

¹ Estevez-Abe [Estevez-Abe et al. 1999], Hall és Gingerich [2004] ezt kiegészíti két további dimenzióval: a szociális védelemmel, valamint az árupiaci szabályozással.

között az előbb leírt szinkron), akkor az intézmények elindulnak vagy a liberális, vagy a koordinált piacgazdaságra jellemző irányba, s a változás eredményeként a módosulások a többi intézmény megerősödéséhez vezethetnek. A komplementaritásból adódóan vezeti le Hall és Soskice [2001a], hogy a legjobb gazdasági teljesítményre a koherens intézményi konfigurációt felmutató LME és CME típusú országok képesek, míg a egyes intézményi háttérű gazdaságok növekedését lassítják az intézmények közti összhang nehézségei. *Goodin* szemléletesen úgy fogalmaz, hogy a köztes struktúrájú országok a hermafrodita létükért azzal fizetnek büntetést, hogy gyengébb gazdasági teljesítményre képesek [Goodin 2003: 206].

2. A HIRSCHMANI MODELL ESSZENCIÁJA

A „kivonulás, tiltakozás, hűség” koncepció – amelyet az angol rövidítésre támaszkodva EVL-paradigmának nevezünk a tanulmányban – legkönnyebben az azonos című könyv alappéldáján, egy termelő tevékenységet folytató, ám egy idő után a megszokottnál gyengébb minőségű árut gyártó vállalaton keresztül mutatható be. A versengő piacot feltételező mikroökonómiai felfogás szerint ilyen esetben az adott árucikk fogyasztói két lehetőség közül választhatnak: vagy *felhagynak* a termék vásárlásával (ezt nevezi Hirschman kivonulási opciónak) és valamely hasonló (azaz helyettesítő) áru felé fordulnak, vagy pedig romló minőség mellett is a termék *hűséges vásárlói maradnak* [Hirschman 1995: 12]. A vállalat ebben az esetben indirekt módon, a kereslet változásán keresztül érzékeli a fogyasztói elégedetlenséget, s annak mértékét.

Hirschman arra mutat rá, hogy a vásárlók döntésének hagyományos közgazdasági modellezése (a termékek közötti váltás lehetősége, azaz kivonulás vagy hűség) egy a neoklasszikus mikroökonómia fókuszán kívüli választási alternatívát hagy figyelmen kívül. A vevők a termék minőségével kapcsolatos nemtetszésüket ugyanis explicit módon (pl. panaszkönyvben való bejegyzés, fogyasztóvédelmi hatóság felkeresése, közvélemény-kutatás során az adott vállalatot elítélő válasz, internetes blogon való kritikus bejegyzés, levélírás a vállalat vezetőinek, lobbizás a vállalati menedzsment befolyásolása céljából stb.) is kifejezhetik. Ezekben a lépésekben az a közös, hogy a vásárlók a menedzsmentet megcélzó tiltakozással [Hirschman 1995: 12] jobb, vagy az eredeti minőségűvel azonos áruk gyártására próbálják rákényszeríteni a vállalatot. Hirschman a *tiltakozási alternatíva* jelentőségét a másik két döntési opció rangjára emeli, s együttesen kezeli azokat, ami a megközelítés egyik újdonságát jelenti, mivel lehetővé teszi a különféle közgazdaságtani alapkérdések (pl. adott termékkel kapcsolatos minőségi problémák fogyasztói kezelése, romló munkakörülményekre adott munkavállalói reakciók, gyenge eredményeket produkáló részvénytársaságok tulajdonosainak válaszai, külföldi tőkebefektetést végző beruházók választási lehetőségei romló üzleti környezetben stb.) új irányból és módszerrel való értelmezését.

A kivonuló és tiltakozó fogyasztói csoportok eltérő mechanizmusokon és csatornákon keresztül törekszenek minőségjavításra rábírní a vállalatot, miközben a hűséges kuncsaftok szerepe a konstruktív, minőségjavító vállalati válaszlepekhez szükséges fogyasztói és pénzügyi tartalék, bizalmi tőke biztosítása szempontjából

fontos. Így adott esetben az a paradox helyzet is előállhat, hogy az árucikk minőségét javító vállalati lépésekre a gyártói szándék meglepte ellenére sem kerül sor, amennyiben a cég termékei mellett nehéz időkben is kitartó vevők száma a vállalat szempontjából kritikus szint alá süllyed, aminek következtében nem lesz képes a vállalat a tervezett minőségjavítás véghezvitelére.

A vállalati analógia összefoglalóan jelzi a *Gassler* [2003: 168] által *Hirschman-trilemmának* nevezett modell elvi működését. Az alkalmazás potenciális lehetőségei azonban jóval szélesebbek – amire maga Hirschman [2000] is felhívja a figyelmet –, ugyanis a koncepció átültethető egyéb szervezetek működésének vizsgálatára is, így például különféle kihívásokkal, problémákkal jellemezhető, ezért a „fogyasztóknak” csökkentett hasznosságot nyújtó iskolai képzés, párkapcsolat, egyház, párt, munkahely, lakóhely, stb. esetén is adaptálható a tagok, résztvevők reakcióinak modellezésére. Ráadásul *Barry* [1974] és *Kassing* [1997] további mélyítette az alkalmazási lehetőségeket. *Barry* [1974] kritikája szerint akkor is analitikus keretnek számít a Hirschman-trilemma, amikor:

1. eleve alacsony minőségű termékről van szó a piacon, vagy
2. amikor egy új, az eredetileg fogyasztott cikknél jobb minőségű áruval jelenik meg egy vállalat a piacon, vagy
3. amennyiben a kínálati oldal helyett a keresleti oldalon történik változás, mint amikor például valaki egy termékről a ténylegesnél jobb minőséget tételez fel, majd annak megvásárlását követően szembesül a valósággal.

Kassing [1997] ezt tovább bővítette azzal, hogy az érintett felek közti véleményeltérés, a felmerülő probléma értelmezése körüli nézetkülönbség esetében is elemzési fogózkodót kínál a Hirschman-trilemma. *Barry* és *Kassing* felvetése kulcsfontosságú abból a szempontból, hogy rámutattak az eredetinel is rugalmasabb használhatóságra, így összességében szinte valamennyi gazdasági és társadalmi konfliktushelyzet vizsgálatára eszközt kínál a hirschmani modell. A hirschmani koncepció széles körű tudományos értéke alapvetően abból ered, hogy lényegében egy a legkülönfélébb társadalomtudományi kérdések vizsgálatához felhasználható metaelméletről vagy „kvázialelméletről” van szó [Novoszáth 2008: 55], viszont a metaelméleti absztrakciós szint megmagyarázza azt is, hogy miért nem vált a mainstream közgazdaságtan részévé.

3. A KÉT ELMÉLET ÖSSZEKAPCSOLÁSA

A hirschmani gondolati keret és a gazdasági modellek tipizálása közötti kapcsolat egészen az 1970-es évekre nyúlik vissza. Hirschman szerint az általa felvázolt apparátus a kapitalista és a szocialista gazdaságok leírására is használható, azonban az alternatív piaci javak számossága alapján előbbiben inkább a kivonulást, utóbbiban inkább a tiltakozást tartotta relevánsnak [Hirschman 1995: 41–42, Hirschman 2000: 93–94]. Ehhez hasonlóan ítélte meg a helyzetet *Averitt*, aki szerint az amerikai gazdaságot és társadalmat annyira áthatja a kivonulás eszközeinek alkalmazása, hogy gyakorlatilag uralkodó, mondhatni rendszeralakító viselkedési formaként tekintenek rá az amerikai polgárok [Averitt 1972: 26–28]. Az EVL-paradigma kapitalizmuson kívüli alkalmazásának korlátaira mutatott rá ugyanakkor, hogy a valóság-

ban a szocialista modellek esetében a fogyasztók gyengesége következtében a visszacsatolási mechanizmusok – így a felvetett tiltakozás – sem működnek megfelelő hatékonysággal [l. Kolarska-Aldrich, 1980; Kornai, 2010a, 2010b].

3.1. VÁLLALATELMÉLETI HÍD AZ ELMÉLETEK KÖZÖTT

A következőkben egyrészt amellet érvelünk, hogy három lépcsőt megtéve lényegében a VoC kialakulására is termékenyítően hatott a hirschmani metaelméleti keret, s nem csupán véletlen egybeesés a kiforrott VoC és az EVL-konceptió közötti logikai párhuzam, másrészt arra mutatunk rá, hogy a két elmélet új intézményi közgazdaságtanig visszanyúló gyökerei még jobban megerősítik a köztük lévő kapcsolatot.

Elemzésünk szempontjából első lépésben az 1980-as évek legvégén, az 1990-es évek elején a vállalatgazdaságtanra, szervezetelméletre hatott termékenyítően a Hirschman-trilemma. Az autóiipari beszállítói kapcsolatok [Helper 1990], s egyéb beszállítói hálózatok vizsgálata [pl. Lane-Bachmann, 1996] során ugyanis előkerült a megrendelők és beszállítók között a lazább, gyakrabban cserélődő, piaci jellegű viszonyokat leíró kivonulás, valamint a mélyebb, hosszabb ideig tartó, lassabban felbomló kapcsolattal azonosított tiltakozás mint modelljellemező az amerikai, illetve a japán vállalatok kapcsán.

A közeledés második fázisa az 1990-es évek közepén következett be, amikor a beszállítói hálózatokban felfedezett hirschmani párhuzamot a vállalatok érintettjeire vonatkozólag szélesebb értelemben kezdte használni a VoC-elmélet egyik közvetlen előfutárának tekinthető *Gelauff és den Broeder* [1996], valamint *Nooteboom* [1999]. Ők mindannyian hirschmani eszközökkel (kivonulás – angolszász, tiltakozás – német, japán modell) jellemezték a vállalatok külső és belső kapcsolatait, így a beszállítókkal, a munkavállalókkal, a versenytársakkal, a vállalati működést finanszírozó aktorokkal való viszonyt.

Mielőtt az ezredfordulót követő érintkezéssel folytatnánk, megjegyezzük, hogy véleményünk szerint a hirschmani modell metaelméleti funkciója mellett a „kapitalizmus változatai” elmélettel való kapcsolat másik oka a közös gyökerekben, az *új intézményi közgazdaságtan* (azaz neoinstitucionalizmus) hagyományáiban keresendő. A neoinstitucionalizmus iskolateremtőjeként *Coase* [1937] úgy tekintett a vállalatokra, hogy azok a tranzakciós költségek nagysága alapján választanak között, hogy a működés során mit állítanak elő saját maguk a szervezet határain belül, s mit szereznek be a piacról, azaz a vállalat határain túlról. *Williamson* [1975] ezt azzal egészítette ki, hogy a vállalatközi tranzakciók bonyolultabbá, költségesebbé válása növeli a vállalatok egybeolvadásának, a tranzakciók szervezeten belüli, hierarchikus kialakításának valószínűségét, mivel ezáltal tranzakciós költség takarítható meg. A VoC az új intézményi közgazdaságtan felől indulva arra koncentrált, hogy a vállalatnak mennyire szoros a viszonya a külső partnereivel, azaz kompetitív vagy kooperatív-e a kapcsolatok jellege (angolszász, ill. koordinált modell)², míg Hirsch-

² A „kapitalizmus változatai” elmélet és a neoinstitucionalizmus közti kapcsolat továbbfejlesztése kapcsán lásd pl. *Mendelski* [2009] írását.

man olyan irányba lépett tovább, hogy az adott vállalattal kapcsolatban álló szereplőknek milyen eszközeik vannak a vállalat befolyásolására: kivonulás (piaci jellegű reakció), illetve tiltakozás (amely lényegében együttműködési szándékot és képeséget jelent).³

A két elmélet közeledésének harmadik fázisa az ezredforduló után Hall és Gingerich [2004, 2009] nevéhez fűződik, akik mintegy mellékesen hirschmani eszközök segítségével is összefoglalták az LME- és a CME-modell dinamikájában rejlő különbséget. Megfogalmazásuk szerint liberális piacgazdaságokban külső sokk hatására a befektetéseket végző vállalatok igyekeznek minél előbb gyorsabb megtérülést, magasabb hozamot ígérő projektekbe kezdeni, azaz eszközeik átcsoportosításával (kivonulással) reagálnak. Hasonló esetben a koordinált piacgazdaságok hosszabb távon biztosított banki forrásokkal bíró, nehezebben elbocsátható munkaerővel rendelkező vállalatai a külső és belső érintettjeikkel egyeztetések útján próbálják kivédeni a megrázkódtatást (azaz a tiltakozási formákat részesítik előnyben) [Hall és Gingerich 2004: 32]. Hozzájuk hasonlóan *Hyman* is észrevette a hirschmani elmélet és a kapitalizmuskutatók közötti párhuzamot, azonban ő az *Albert* [1993] által megfogalmazott (de a Hall-Soskice-modelltől lényegében nem különböző) rajnai és angolszász modellekig nyúlt vissza, s a szerződéses kapcsolatok dimenziójában mutatott rá a logikai analógiára [Hyman 2004: 417–418].

Hall és Gingerich piacgazdasági kategorizálását *Schneider* [2008], majd *Ellerman* [2012] bővítette tovább. Schneider megítélése szerint a kivonulás jellegű liberális angolszász és a tiltakozás jellegű koordinált piacgazdaság mellett az ázsiai gazdaságok bizalomra épülő rendszerének is megtalálható a hirschmani párja, amely a lojalitással azonosítható [Schneider 2008: 6], míg Ellerman [2012] szerint a kínai gazdaságban a munkavállalók és munkaadók közötti kompromisszum – amit elköteleződésnek nevez – jelentette a sikeres ázsiai modell egyik alapját.⁴ Ez azt jelenti, hogy a hirschmani és VoC-elmélet közti kapcsolat absztrakciós szinten 2008-tól tekinthető teljesnek a megfelelő párok (kivonulás – angolszász, tiltakozás – kontinentális európai, hűség – ázsiai) összeillesztésével.

A felvetés megfogalmazása ellenére viszonylag szűknek mondható azonban a kapitalizmus különböző változatainak hirschmani eszközökkel való szisztematikus áttekintésével foglalkozó irodalom, s még inkább hiányoznak a két elmélet közötti rokon sémákat igazoló empirikusan alátámasztott eredmények. Bár több próbálkozás is érintette a VoC irányából a hirschmani fogalmak beépítését [l. Aguilera-Jackson, 2003; Cioffi, 2003; Vitols, 2004; Brewster et al., 2007], azonban megállapíthatjuk, hogy egyrészt sokkal inkább a VoC kapott hangsúlyt bennük, mint a Hirschman-trilemma, másrészt nem sikerült formalizált módon összevetni az újításokat a VoC addigi eredményeivel, harmadrészt megmaradt a vállalatcentrikus megközelítés, negyedrészről ezek a kísérletek is alapvetően nyugat-európai országokra koncent-

³ A williamsoni és hirschmani elmélet különbségeire és párhuzamaira világít rá Williamson [1976] Hirschman és az EVL-paradigmát méltató és kritizáló írása, míg az új intézményi közgazdaságtan és a hirschmani teória kapcsolatát érinti ugyancsak pl. Ellerman [2012].

⁴ Ugyanakkor *Hancké* és szerzőtársai arra is felhívják a figyelmet, hogy bár a VoC-elmélet lehetséges továbbfejlesztésének hirschmani irányát elfogadják, de szükségesnek tartják azon körülmények tisztázását is, amelyek megszbájkák, hogy mikor viselkednek kivonulás, tiltakozás, ill. hűség logika szerint a vállalatok [Hancké et al. 2007].

rálnak. Hall és Gingerich [2004, 2009] csupán bináris, azaz liberális vs. koordinált (LME vs. CME) piacgazdasági modelljük jellemzésére használták a kivonulás, ill. tiltakozás típusú jelzót, de nem hirschmani eszközökkel jutottak a két ideáltipikus gazdasági modell szintetizálására.

Az egyetlen fordított irányú (azaz az EVL felől a VoC irányába tartó) megközelítés Ellerman [2005] nevéhez fűződik, ráadásul tanulmányának érdekessége, hogy lényegében és feltételezhetően a VoC előismerete nélkül jutott el a két teóriát összekapcsoló megállapításaihoz,⁵ amelyek lényegében a VoC-elmélet hirschmani gyökereit világítják meg. Mivel tanulmányunk szempontjából az egyik kulcsfontosságú írásról van szó, ezért röviden bemutatjuk a cikk erre vonatkozó fő állításait.

Ellerman a Hirschman-trilemmát rendkívül alkalmas eszköznek találta a különböző biológiai, technológiai és társadalmi események vizsgálatára. A tárgyalt példakkal (utódok száma az állatvilágban, repülőgépek biztonsági berendezése stb.) arra próbált rávilágítani, hogy működőképes rendszerekben vagy a kivonulás, vagy a tiltakozás típusú elemek dominálnak, azaz a két variáció egyfajta *sarokmegoldás-ként* való alkalmazása, s nem azok keveréke a működőképes, ami a VoC azon megállapításával mutat hasonlóságot, miszerint a kevert intézményű országok gyengébb növekedési teljesítményt érnek el, mint a komplementer intézményi rendszerű gazdaságok. Ellerman gazdasági példaként a távol-keleti feltörekvő ázsiai gazdaságok 1997-es keserű tapasztalatait említi: miközben fejlődési modelljük, kulturális szokásaik miatt hosszú távra tervező (azaz a kivonulás magas tranzakciós költsége miatt legfeljebb a tiltakozás eszközeivel élő) működőtökére volt szüksége a térségbeli államoknak, ehelyett a liberalizáció révén jelentős mennyiségű, s az FDI-hoz képest összehasonlíthatatlanul mobilisabb *portfoliótőke* áramlott be a gazdaságokba, ami heterogenizációs folyamatot indított el az intézményrendszerben. Ebből fakadóan az 1997-es ázsiai válság elindulásakor nem voltak képesek kezelni a hosszú távú befektetésekre berendezkedett távol-keleti gazdaságok a gyors és jelentős tőkekivonást, így a hibrid gazdaságok bukásaként aposztrofálható a krízis – ami alapvetően hasonló Hall és Soskice [2001a] megállapításaihoz, akik az ideáltipikus LME és CME gazdaságoktól várják azok homogenitása, egymással való komplementer intézményeik révén átlag feletti gazdasági teljesítményt.

Ellerman [2005] a sarokmegoldások iránti vonzódása révén két ideáltipikus válsálat elméleti definiálását is elvégzi: az egyiket kivonulás típusúnak nevezi, és az angolszász gazdaságok jellemzőjének tekinti, míg a másikat elköteleződés (tiltakozás) típusúként aposztrofálja, s Japánra illőnek tartja azt. A *1. táblázatban* összegyűjtött jellemzők alapján feltűnő a VoC két alapmodelljével, a liberális, ill. koordinált piacgazdasággal való hasonlatosság.

3.2. TÉNYEZŐPIACOKRA KONCENTRÁLÓ KAPCSOLATOK

Úgy véljük, hogy a liberális és koordinált piacgazdaság felosztást érdemes a kivonulás és tiltakozás típusú vállalat gondolatkör felhasználásával új dimenzióba helyezni, és a fókusz a munkavállalók és a tőketulajdonosok, azaz a két meghatározó ter-

⁵ Ellerman [2005] egyetlen VoC-ba tartozó vagy ahhoz illeszthető szerzőt sem említ írásában.

melési tényező magatartására, intézményformáló hatására koncentrálni. A munkavállalók munkaerőpiaci viselkedése hirschmani szemszögből lehet munkavállalás (lojalitás), migráció, munkanélküliségi státusz választása, árnyékgazdaságba való menekülés (kivonulás), sztrájk, tüntetés (tiltakozás) [Szabó: 2010], míg a tőketulajdonosok reakciójaként megkülönböztethetünk tőkeberuházást (lojalitás), tőkemenekítést (kivonulás), ill. az adott gazdaságpolitika irányítóit megcélzó lobbizás, közvetlen befolyásolás (tiltakozás) [Szabó: 2012].

1. táblázat: A kivonulás és tiltakozás jellegű vállalattípus

	Kivonulás logikájú vállalat	Tiltakozás logikájú vállalat
Hatékonyság	allokatív hatékonyság: erőforrások változó mennyiségű felhasználása a legmagasabb megtérülés érdekében (erőforrások magas mobilitása)	adott erőforrásokból kinyerhető maximális megtérülésre való törekvés (erőforrások alacsony mobilitása)
Változás stratégiája	lecserélni azt, ami jobbal helyettesíthető	átalakítani azt, amit jobban lehet
Rugalmasság és hatékonyság forrása	kivonulás (csere), a hiba cseréhez vezet	tiltakozás (átalakítás), a hiba tanuláshoz vezet
Munkaerő mobilitása	magas (általában képzettebb dolgozók veszik át elődeik helyét)	alacsony (tanulás révén kerül új tudás birtokába a vállalat)
Szerződéses kapcsolatok	távolságtartó	kapcsolat épül ki a szereplők között
Menedzser szerepe	a részvényesek küldötte	a közösség tapasztalt vezetője
Részvényesek szerepe	távoli befektetők	a vállalat érintettjeiből áll
Részvényesek érdeke	a vállalat profitjának maximalizálása	a vállalat előljáróivá válás
Részvényesekkel való kapcsolat	indirekt, „tűzfal” választja el a menedzsmentet a részvényesektől	közvetlen, a vállalati működés természetes része
Beszállítói kapcsolatok	standardizált cikkeket szállító szereplők közti verseny, amelyről a piac ad visszacsatolást	együttműködés a néhány, nem piaci alapon kiválasztott szállító és a vállalat között
Fogyasztóktól érkező visszacsatolás	piaci alapú	fogyasztók véleménye ad visszajelzést
Kapcsolatok stabilizátora	alacsony fokú bizalomból fakadóan részletekre kiterjedő szerződések a partnerekkel	magas fokú bizalomra épül, ezért keretszerződések, s a bizalmi háló ápolása
Interperszonális kapcsolatok	standardizált, professzionális üzleti kapcsolatok	családi jellegű, intim viszony
Munkaerő képzése	a munkaerő érdeke, hogy saját piaci értékét növelje, a vállalat számára a munkaerő csupán munkaerőpiaci kérdés	a vállalat érdeke, hogy immobil munkaerő-állományának tudását bővítse; a munkavállaló = humán erőforrás
Munkakörök megfogalmazása	részletes munkaköri leírás az opportunizmus elkerülése végett	rugalmas munkaleírás, alacsony fokú ellenőrzés mellett
Munkaerő motiválása	egyénre szabott célkitűzések (önérdekre épít)	kooperációra ösztönző célok, a munkavállalót a vállalattal való azonosulás miatt nem kell ösztönözni
Dolgozói érdekképviselet	szakszervezet (szembenálló munkaadói-munkavállalói érdekek)	közüzemi tanácsok (közös érdek)
Válasz a szervezeti hanyatlásra	létszámlépcsítés, költségelfaragás a profit érdekében	munkaerő megtartása, munkaidő-csökkentés, dolgozók átképzése

Forrás: Ellerman [2005]: 163–164, Ellerman [2012]: 2.

Így feladjuk ugyan a VoC perspektíváját, azaz a vállalati rendezőelv szerepét, azonban a termelési függvény két klasszikus dimenzióját választva, a tőke- és munkaerő-piacok szerepét felértékelve a mikro- és makroszintű gazdasági folyamatok, a piacgazdasági modellek értelmezésének új szintjét sikerül megragadnunk. Ezzel együtt a kapitalizmusok vizsgálatának olyan intézményi metszetét tudjuk adni a munkaerőpiaci és tőkepiaci szereplők viselkedésének bemutatásával, ami beleillik a piacgazdasági modelleket tanulmányozó irodalomba, illetve annak kritikai továbbgondolásába.

A tényezőpiacokra koncentráló elemzés lehetőségeinek a VoC-teóriával való összevetése előtt összefoglaljuk a „kapitalizmus változatai” elmélet hiányosságait, gyenge pontjait részben Hancké [Hancké et al. 2007], részben saját véleményünk alapján:

- túlzott mértékben vállalatközpontú,
- az állam szerepe rendkívül passzív,
- az államokat egymástól független entitásként kezeli,
- az érdek szerepe a vállalatra koncentrálódik,
- kétirányú fejlődést tételez fel,
- szektorokat tekintve rendkívül iparcentrikus,
- hatékonyság tekintetében a tiszta liberális és a tiszta koordinált piacgazdasági modellt helyezi előtérbe,
- a munkavállalók passzív szereplők.

A kapitalizmus változatainak tényezőpiacokra támaszkodó kutatása, a hirschmani koncepció alkalmazásával, ezzel szemben sok tekintetben eltér a hagyományos VoC megközelítéstől. A két koncepció összehasonlítását tartalmazza a 2. táblázat.

2. táblázat: A „kapitalizmus változatai” és a hirschmani kapitalizmusváltozatok

Szempont	VoC	Hirschmani kapitalizmusok
Termelés fókusza	vállalat	piac
Államfelfogás	a modellen kívül esik, passzív	aktív és passzív szerepe is van
Államok közti kapcsolat	független államok	interdependens államok
Dinamika	komplementaritás irányába van mozgás	a tőkések, a munkavállalók és az állam reakciója folytonosan lendületet ad neki
Vállalatfelfogás	passzív	tőke-munka optimalizálás
Szektor	iparcentrikus	szektorfüggetlen
Hatékonyság	két szélsőséges modellben jelenik meg	többféle intézményi mix lehet eredményes
Elemzési dimenziók	5-7	2
Koordináció	piac <i>vagy</i> hierarchia	piac és hierarchia
Munkavállalók	passzív szereplők	aktív szereplők
Komparatvizstika	államok	államok

Forrás: saját szerkesztés

- A hirschmani ihletésű kapitalizmuskutatás során a fókusz – megfogalmazott kutatási célunknak megfelelően – a vállalatok helyett a *tőketulajdonosokra*, illetve a *munkavállalókra* terelődik. Mind a tőkepiacon, mind a munkaerőpiacon az a kérdés merül fel a szereplők előtt, hogy érdemes-e belépni az adott piacra (hűség), vagy praktikusabb azt más országok piacaira „lecserélni” (kivonulás), vagy esetleg célszerű-e szót emelni az érdekeik kifejezése érdekében (tiltakozás). Ezzel egy lépést teszünk a VoC felől a *Streeck* [2010] által javasolt irányba, azaz a kapitalizmus marxista felfogása (tőkés-munkás ellentét) irányából közelítünk a kérdéshez.
- Az állam funkciója nem feltétlenül passzív a hirschmani koncepcióban, sőt akár *aktív, kezdeményező feladatokat* is végezhet az állam. Passzivitás alatt azt értjük, ha a piacokon végbemenő „kivonulás, tiltakozás, hűség” reakciókra az állam intézményi változtatásokkal (befektetésösztönző lépések, munkaerőpiacot élénkítő intézkedések, munkaerő-piaci szabályozás változtatása, adók módosítása, stb. reagál). Ugyanakkor autonóm módon is közbeavatkozhat az iménti eszközökkel az állam, amennyiben a saját céljait el akarja érni.
- A hirschmani modellben a piaci megközelítésből adódik, hogy a nemzetgazdaságok *nem függetlenek egymástól* (a tőkeközmozgás mind a donor, mind pedig a recipiens félre hatást gyakorol, s hasonló a helyzet a munkaerő nemzetközi áramlása során), sőt ez a viszony aszimmetrikus interdependenciához is vezethet.
- A tőkések és munkavállalók is *érdekérvényesítő szereplőkként* lépnek fel (amolyan marxi értelemben felmerülő osztályérdek vezérli őket), ami szükségszerűen, immanens módon vezethet konfliktusos helyzetekhez. A VoC-modellben a komplementaritás logikája révén rendeződnek az intézményi anomáliák, de kevés szó esik a különböző érdekekről, s lényegében a vállalatok profitmaximalizáló célja kerül a centrumba.
- A hirschmani megközelítésben a piaci szereplők érdekeinek változása, az elért eredmények folytonos mérlegelése, összevetése ad lendületet a folyamatos hirschmani költség-haszon elemzésnek (kivonulás, tiltakozás vagy hűség), s végeredményben egy *dinamikus modellt* eredményez. A VoC ezzel szemben az érdek vállalatra való szűkítése révén sokkal statikusabb: az LME- és CME-modellt változatlanak tekinti, míg a köztös típusú modellek mozgását a két szélsőséges variáns közül az egyik felé való lassú közeledésben látja. A hirschmani kapitalizmusmodellben folyamatos változás van jelen, ezzel szemben a VoC-ban a végcél adott, s ennek van alárendelve a változás iránya. Míg a hirschmani modellben ciklikus mozgások is elképzelhetőek, addig a VoC-ban a különböző gazdaságoknak az LME, illetve a CME felé való közeledése a jellemző. A Hirschman-trilemma alkalmazásával a változások belső hajtóereje a piaci szereplők változó preferenciái és érdekellentétei, s nem az intézményi komplementaritás, vagy a vegytiszta LME, illetve CME irányába való intézményi alkalmazkodás.
- A VoC alapvetően az *ipari vállalatokra* koncentrálnak, mivel az innováció szerepét ebben a szektorban véli hangsúlyosnak, emiatt azonban alulbecsüli a terciér szektorban végbemenő változások jelentőségét és súlyát. A tőke-munka kapcsolat révén a hirschmani felfogásban szektor- és iparágsemleges az innováció,

sőt a humántőkének a munkaerőhöz hasonló módon a modellbe történő beépítése révén az elméletet a valósághoz közelítjük, s a fizikai mellett felértékelődik az egyre fontosabb szellemi munka.

- Míg a VoC a két szélsőséges modell hatékonyságbeli előnye mellett foglal állást, amely az intézmények összecsiszolt működéséből fakad, addig a hirschmani elv alapján körbejárt kapitalizmusfelfogásban nincs ilyesfajta prekonceptió.
- A VoC mintegy fél tucat dimenziót tekint át (vállalati forráshelyzet, munkavállalókkal való vállalati kapcsolat, foglalkoztatottak képzése, beszállítók, innováció, árupiaci szabályozás, jóléti rendszer). Ezzel szemben a hirschmani koncepció alapvetően csupán a tőke- és a munkaerőpiacra koncentrál, így sematikusabb a modell.
- A VoC a piaci és nem piaci koordináció beépítését egy-egy ideáltipikus modellbe rendezi, míg a hirschmani ihletésű koncepcióban nincsenek éles határok a különböző gazdasági modelleken belül, adott esetben jól megfér egymás mellett a piaci és nem piaci elem, azaz a kivonulás és a tiltakozás, így például elméletileg elképzelhető a kivonulás típusú tőkepiac és a tiltakozás típusú munkaerőpiac kombinációja is.
- A két felfogás közös jellemzője ugyanakkor, hogy lehetőséget biztosítanak a piaczgazdasági modellek nemzetközi összehasonlítására, azaz komparatív gazdaságtani relevanciával rendelkeznek.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A kapitalizmuskutatók főáramát a XXI. század elején a „kapitalizmus változatai” elmélet jelenti, amely vállalatcentrikus oldalról közelíti a piaczgazdasági modelleket. Amint rámutattunk, már a vállalati alapokon nyugvó elmélet is épít a hirschmani eszközökre a „kivonulás” típusú liberális és a „tiltakozás” típusú koordinált piaczgazdaság megkülönböztetésével, amit az újabb elemzések az ázsiai gazdaságok „lojalitásra” épülő modelljével egészítenek ki.

A hirschmani metaelméleti keret használata azonban nem feltétlenül korlátozódik a vállalati működés középpontba állítására, hanem – amint bemutattuk – megközelíthető a munkavállalók és a tőketulajdonosok viselkedésével is. A tanulmányban bemutatott tényezőpiacokra koncentráló elemzési keret alapvetően a VoC megközelítés gyenge pontjait küszöböli ki, így értékes kiegészítőjét jelenti az utóbbinak. Az európai tényezőpiacok hirschmani szemléletű komparatív elemzése [pl. Szabó, 2010] ígéretes lehetőséget mutat a felvázolt módszer mélyebb alkalmazása számára, s várhatóan a közeljövőben ez jelenti a módszer valódi próbáját.

IRODALOM

- Aguilera, R. V.–Jackson, G. (2003): „The Cross-National Diversity of Corporate Governance: Dimensions and Determinants” *The Academy of Management Review* 28(3): 447–465.

- Albert, M. (1993): *Capitalism vs. Capitalism: How America's Obsession with Individual Achievement and Short-Term Profit Has Led to the Brink of Collapse*. New York: Four Walls Eight Windows
- Averitt, R. T. (1972): „The Liberation of American Politics from Economy” *Journal of Economic Issues* 6(1): 29–34.
- Barry, B. (1974): „Review Article: 'Exit, Voice, and Loyalty'” *British Journal of Political Science* 4(1): 79–107.
- Brewster, C.–Croucher, R.–Wood, G.–Brookes, M. (2007): „Collective and Individual Voice: Convergence in Europe?” *International Journal of Human Resource Management* 18(7): 1246–1262.
- Cioffi, J. W. (2003): *Expansive Retrenchment: The Regulatory Politics of Corporate Governance Reform and the Foundations of Finance Capitalism*. http://ies.berkeley.edu/research/files/SAS04/SAS04-Mechanisms_Regulation.pdf. Lekérdezve: 2011.05.10.
- Coase, R. (1937): „The Nature of Firm” *Economica* 16(4): 386–405.
- Ellerman, D. (2005): „The Two Institutional Logics: Exit-Oriented Versus Commitment Oriented Institutional Designs” *International Economic Journal* 19(2): 147–168.
- Ellerman, D. (2012): *Is Wall Street Capitalism really „The Model”?* http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1988259. Lekérdezve: 2012.08.16.
- Estevez-Abe, M.–Iversen, T.–Soskice, D. (1999): *Social Protection and the Formation of Skills: Reinterpretation of the Welfare State*. <http://homepage3.nifty.com/ronten/article-SocialProtection.pdf>. Lekérdezve: 2011.08.16.
- Gassler, R. S. (2003): *Beyond Profit and Self-Interest. Economics with a Broader Scope*. Cheltenham: Edward Elgar
- Gelauff, G. M. M.–den Broeder, C. (1996): *Governance of Stakeholder Relationships. The German and Dutch Experience* <https://www.cpb.nl/sites/default/files/publicaties/download/governance-stakeholder-relationships-german-and-dutch-experience.pdf>. Lekérdezve: 2010.10.18.
- Gerschenkron, A. (1962): *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press
- Goodin, R. E. (2003): „Choose Your Capitalism?” *Comparative European Politics* 1(2): 203–213.
- Hall, P. A.–Gingerich, D. W. (2001): *Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Macroeconomy: An Empirical Analysis* <http://www.jourdan.ens.fr/amable/comple/papiers/Peter%20Hall.pdf>. Lekérdezve: 2011.08.16.
- Hall, P. A.–Gingerich, D. W. (2004): *Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Macroeconomy. An Empirical Analysis* <http://econstor.eu/bitstream/10419/19907/1/dp04-5.pdf>. Lekérdezve: 2012.01.05.
- Hall, P. A. – Gingerich, D. A. (2009): „Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Political Economy” *British Journal of Political Science* 39(3): 449–482.

- Hall, P. A.–Soskice, D. (2001a): „Introduction” In: Hall, P. A.–Soskice, D. (szerk): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. New York: Oxford University Press
- Hall, P. A. – Soskice, D. (szerk) (2001b): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. New York: Oxford University Press
- Hancké, B.–Rhodes, M.–Thatcher, M. (2007): „Introduction: Beyond Varieties of Capitalism” In: Hancké, B.–Rhodes, M.–Thatcher, M. (szerk): *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford: Oxford University Press
- Helper, S. (1990): „Comparative Supplier Relations in the U.S. and Japanese Auto Industries: An Exit/Voice Approach” *Business and Economic History* 19(2): 153–162.
- Hirschman, A. O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Budapest: Osiris
- Hirschman, A. O. (2000): „Kilépés és beleszólás: egy bővülő befolyási övezet” In: Hirschman, A. O.: *Versengő nézetek a piaci társadalomról és egyéb újkeletű írások*. Budapest: József Eötvös Műhely
- Hyman (2004): „Varieties of Capitalism, National Industrial Relation Systems and Transnational Challenges” In: Harzing, A.–Van Ruysseveldt, J.: *International Human Resource Management*. Thousand Oaks: SAGE Publications
- Kassing, J. W. (1997): „Articulating, Antagonizing, and Displacing: A Model of Employee Dissent” *Communications Studies* 48(4): 311–332.
- Katzenstein, P. J. (1985): *Small States in World Markets*. Ithaca: Cornell University Press
- Kolarska, L.–Aldrich, H. (1980): „Exit, Voice, and Silence: Consumers’ and Managers’ Responses to Organizational Decline” *Organization Studies* 1(1): 41–58.
- Kornai J. (2010a): „Hiánygazdaság – többletgazdaság. Tanulmány a piac elméletéről I. rész” *Közgazdasági Szemle* 57(11): 925–957.
- Kornai J. (2010b): „Hiánygazdaság – többletgazdaság. Tanulmány a piac elméletéről II. rész” *Közgazdasági Szemle* 57(12): 1021–1044.
- Lane, C.–Bachmann, R. (1996): „The Social Constitution of Trust: Supplier Relations in Britain and Germany” *Organization Studies* 17(3): 365–395.
- Mendelski, M. (2009): *Varieties of Capitalism Approach and the New Institutional Economics of History: Towards an Integrated Framework of Institutional Change*. http://www.allacademic.com/meta/p309922_index.html. Lekérdezve: 2012.08.10.
- Nooteboom, B. (1999): „Voice- and Exit-Based Forms of Corporate Control: Anglo-American, European, and Japanese” *Journal of Economic Issues* 33(4): 845–860.
- Novoszáth A. (2008): „Albert O. Hirschman: A reakció retorikája” *Fordulat* 3: 54–65.
- Schneider, B. R. (2008): *Comparing Capitalisms: Liberal, Coordinated, Network and Hierarchical Varieties*. http://www.ces.fas.harvard.edu/events/papers/Schneider_Comparing_Capitalisms.pdf. Lekérdezve: 2011.08.23.
- Streeck, W. (2010): *E Pluribus Unum? Varieties and Commonalities of Capitalism*. http://www.mpifg.de/pu/mpifg_dp/dp10-12.pdf. Lekérdezve: 2011.12.10.

- Szabó Zs. (2010): „Kivonulás, tiltakozás, hűség – hirschmani vonások az európai munkaerőpiacon” In: Magas István–Kutasi Gábor (szerk): *Változó világgazdaság. Globális kormányzás – vállalati nemzetköziesedés – regionális fejlődés. Tanulmányok Simai Mihály 80. születésnapjára*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem
- Szabó Zs. (2012): „A tőkepiaci szereplők kivonulásának, tiltakozásának, hűségének gazdasági növekedésre gyakorolt hatása” *Pénzügyi Szemle* 57(4): 506–521.
- Szentes T. (2003): „A fejlődéelméletek története és a történelmi valóság alakulása” In: Bekker, Zs. (szerk): *Tantörténet és közgazdaságtudomány: Ünnepi dolgozatok Mátyás Antal professzor születése 80. és tanári pályájának 50. évfordulója alkalmából*. Budapest: Aula
- Vitols, S. (2004): „Negotiated Shareholder Value: the German Variant of an Anglo-American Practice” *Competition & Change* 8(4): 357–374.
- Williamson, O. E. (1975): *Markets and Hierarchies. Analysis and Antitrust Implications*. New York: Free Press
- Williamson, O. E. (1976): „The Economics of Internal Organizations: Exit and Voice in Relation to Markets and Hierarchies” *American Economic Review* 66(2): 369–377.